

Critical reading of the translation and interpretation of the fifth discourse of Nahj al-Balagha

(Research Article)

Reza Hajian Hoseinabadi^{1*} , Sayyed Mahdi Soltanirenani² ,
Jafar Moazzeni Bistgani³

Submission Date: 11 April 2024

Revision Date: 25 May 2024

Acceptance Date: 14 June 2024

(Page 75-101)

Abstract

Nahj al-Balagha comprises sermons, speeches, and statements of Imam Ali (peace be upon him) delivered in various political and leadership contexts during his lifetime. However, over time, the editing and modifications by Sayyid Razi in compiling Nahj al-Balagha and other editors have led to some ambiguities in accurately understanding the nature of Imam Ali's speeches. This article aims to clarify the fifth discourse of Nahj al-Balagha. According to Sayyid Razi's introduction, the fifth sermon or speech is among the earliest speeches during Imam Ali's Imamate, addressing the crucial topic of the community's exposure to seditions that began before the passing of Prophet Muhammad (peace be upon him). These seditions were aimed at causing turmoil, usurping the Prophet's legacy, and seizing Imam Ali's caliphate. Imam Ali (peace be upon him) outlines strategies for the community to navigate these seditions and explains the reasons for his silence in the face of malicious accusations and his restrained response to agitators. This study employs a content analysis approach within applied studies. The findings of this research indicate that considering the publishing context and related components, this discourse is categorized as a part of Imam Ali's speeches. A more detailed examination of Imam Ali's words will also shed light on the political, social, and cultural conditions of that period in the Islamic history.

1. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Payam Noor University(pnu), Tehran, Iran

2. Assistant Professor, Educational Department of Theology, Education and Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran

3. MA Graduate in Qur'anic and Hadith Sciences, Payam Noor University (pnu), Tehran, Iran

*: Corresponding Author:

Email: hajian@pnu.ac.ir

How to cite this article: Hajian Hoseinabadi, R., Soltanirenani, S. M. & Moazzeni Bistgani, J. (2024). Critical reading of the translation and interpretation of the fifth discourse of Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 12(45), 75-101. <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.29493.3081>

Keywords: Commander of the faithful Ali (peace be upon him), Nahj al-Balagha, the fifth discourse, Kalam, critical reading.

Extended Abstract

1. Introduction

Nahj al-Balagha includes sermons, words, and statements of Imam Ali (peace be upon him) delivered in various situations during his political life and leadership. However, over time, modifications and editorial changes made by Seyyed Razi and other copyists in compiling Nahj al-Balagha have caused difficulties in accurately understanding the nature of Imam Ali's speeches. This article aims to analyze the fifth discourse of Nahj al-Balagha.

Based on Seyyed Razi's introduction, the fifth speech of Nahj al-Balagha is considered as one of the earliest discourses of Imam Ali's Imamate. One of its key topics is the sedition that afflicted the Muslim community, beginning before the passing of the Holy Prophet (peace and blessings be upon him and his Household). The instigators of these seditions aimed to seize the Prophet's heritage and usurp the caliphate of Imam Ali (peace be upon him). In this speech, Imam Ali explains the path for the community to overcome these crises, while also clarifying the reasons for his silence in the face of false accusations and his decision not to rise against the instigators.

According to commentators, the fifth speech is related to the gathering at Saqifa Bani Sa'ida and the establishment of the caliphate after the Prophet's passing. Some people advised Imam Ali to oppose those who immediately formed the Saqifa and to claim leadership for himself. However, Imam Ali rejected this suggestion. In his speech, he briefly explains the situation, expresses his displeasure with the events that transpired, and clarifies the reasons behind his decision not to engage in direct opposition. Since this discourse was delivered after the Saqifa crisis and addresses Imam Ali's silence and non-rebellion against the ruling government, it is regarded as one of the most significant passages in Nahj al-Balagha.

2. Theoretical Framework

The variations in translations and interpretations of Nahj al-Balagha regarding this speech, along with differing analyses of its phrasing and vocabulary, have raised key questions: Who was Imam Ali addressing? Who were the primary subjects of his discourse at that time? Should this passage be classified as one of Imam Ali's sermons, or is it merely a

recorded speech? Have the available translations and explanations accurately conveyed Imam Ali's intended meaning? Have the linguistic choices in Imam Ali's words been thoroughly examined to determine his precise intent?

Incomplete citations and omissions in the transmission of these speeches present a challenge today, making it difficult to reconstruct the historical context in which they were delivered. Consequently, fully understanding Imam Ali's intentions and distinguishing the structural nuances of his speech remains a complex task. Validation of narrations has always been a critical aspect of Hadith studies, and despite Nahj al-Balagha being a well-respected source, scholars continue to analyze its textual authenticity.

Since the original manuscript compiled by Seyyed Razi is not available, it remains unclear whether the fifth discourse was intended as a speech or a sermon. Existing manuscripts also exhibit discrepancies: the versions by Faiz al-Islam, Ibn Abi al-Hadid, and the Nahj al-Balagha Foundation, along with many manuscripts preserved in the Majles Library and the National Library, introduce the passage as "words of the Imam" (kalam). Meanwhile, Sobhi Saleh and Abduh's editions categorize it as part of a sermon. Furthermore, translators and editors have not explicitly stated the basis on which they classified the passage as a speech or sermon—whether they followed earlier manuscripts or conducted independent textual analysis.

Even within Ibn Abi al-Hadid's commentary, variations exist in how this passage is titled. Establishing whether it is a short speech or part of a longer sermon is crucial for clarifying the historical and social contexts. Was this statement addressed to Abu Sufyan, Abbas ibn Abdul-Muttalib, and their associates, or was it addressed to the public? Could Imam Ali have delivered a speech before a large audience, or was it meant for a select group?

Upon reviewing sources outside of Nahj al-Balagha that contain this discourse, it appears that Imam Ali spoke to a small gathering, and the speech primarily carried political implications. During the twenty-five years following the Prophet's passing, ruling authorities did not permit Imam Ali to speak publicly or deliver sermons. Thus, the classification by Faiz al-Islam and Ibn Abi al-Hadid, who label it as "words of the Imam," aligns more closely with the established criteria for categorizing Imam Ali's statements. Therefore, this passage is best classified as a speech rather than a sermon.

3. Research Method

This study employs content analysis and an applied research approach. The information and data were gathered through extensive library research to reassess the classification of the fifth speech in Nahj al-Balagha. While the first section of Nahj al-Balagha is generally referred to as the "sermon section," it contains a mix of sermons, words, and testaments, all of which needs be carefully studied to accurately interpret their meaning and significance.

4. Conclusion

Due to manuscript discrepancies regarding whether this passage is a speech or a sermon, the evidence suggests it is more accurately classified as a speech. This study examined the precise meaning of Imam Ali's words in this passage. The results of analysis indicates that this speech was directed at a small group rather than a large audience and serves as a political discourse rather than a formal sermon. Most translators have not thoroughly explored the nuanced meanings of Imam Ali's words in Nahj al-Balagha, nor have they fully addressed all dimensions of his speech. Although translations cannot capture every interpretive perspective, a more detailed and systematic review of Imam Ali's words is necessary for deeper understanding.

Based on the vocabulary and phrases used, this passage can be translated as follows:

"O people, shatter the waves of sedition—particularly those of Saqifa and Banu Umayyah, led by Abu Sufyan—with the ships of salvation. Avoid the path of discord and division, and cast aside the crowns of arrogance and pride. Blessed is the one who, with true supporters and a loyal tribe behind him, rose up against the oppressors, defeated them, or forced them into submission, thus bringing peace to the people. This government proposed by Abu Sufyan, lacking true supporters, is like tasteless water and an indigestible morsel."

References [in Persian & Arabic]

- Abdul Maqsood, Abdul Fattah (1337). *Imam Ali bin Abi Talib (a.s.) Analytical history of the first half century of Islam*. Translator: Seyyed Mahmoud Taleghani. Second edition. Tehran: Publishing Company.
- Ali Mohammadi, K., Ali Mohammadi, A. M. (2023). Validation of document and textual and intertextual analysis of Nahj al-Balagha magazine 27, *Nahj al-Balagha Research Quarterly*, Year 11, No. 42, 52-69. <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.28397.2979>
- Ansarian, H. (1383). *Quran translation*. Tehran: Usveh.

- Computer Research Center for Islamic Sciences (2006). *Alavi encyclopedia*. Qom: Computer Research Center for Islamic Sciences Noor.
- Gholam Ali, Ahmad (1387). The structure of Nahj al-Balagha. *Andisheh Hadith Journal*, third year, number 6, 41-54.
- Halwani, Hossein bin Mohammad (1383). *Watching eye, (Nuzhat-ul-Nazer and Tanbih-ul-Khater)*. Translator: Abdul Hadi Masoudi. Qom: Dar ul-Hadith.
- Hosseinpour Asl, A., Jafari, S. M. M. (2019). Analytical-critical study of the attribution of wisdom 467 of Nahj al-Balagha with emphasis on the phrase (Zarb al-Din Bajraneh), *Nahj al-Balagha Research Quarterly*, Year 8, No. 32, 21-39. <https://doi.org/10.22084/nahj.2020.21286.2453>
- Makarem-Shirazi, N. (1375). *The message of Imam Amir ul-Mu'minin, (peace be upon him)*. Tehran: Darul Kutub ul-Islamiya.
- Menhaj (Dashti), Ibrahim (2014). *Caliphate and Imamate in Nahj al-Balagha*. Second edition, Tehran: Contemporary view.
- Mohammadi Reishahri, M. and others (1389). *Knowledge book of Amir ul-Mu'minin, (peace be upon him), based on the Qur'an, hadith and history*. Qom: Dar ul-Hadith Scientific and Cultural Institute.
- Muzaffar, M. R. (2004). *Logic Translator: Ali Shirvani*. Qom: Darul Elam.
- Rahmati, M. K. (2017). *An introduction to the recognition of Nahj al-Balagha versions*. Tehran: University of Islamic Religions.
- Sharif al-Razi, Mohammad bin Hossein (1368). *Translation and description of Nahj al-Balagha*. Translator: Seyyed Jaafar Shahidi. Tehran: Faqih Printing and Publishing Organization.
- ----- (1368). *Nahj al-Balagha, translator: Alinaqi Feizul Islam*. Tehran: [Bi-na]. Sepehr printing house.
- ----- (1378). *Nahj al-Balagha. Translator: Abdulhamid Ayati*. Tehran: Farhang Islamic Publishing House.
- ----- (1388). *Nahj al-Balagha. Translator: Mohammad Mehdi Jaafari*. Tehran: Zikr.
- ----- (Bi-ta). *Nahj al-Balagha. Translator: Mohammad Ali Ansari Qomi*. Tehran: Mohammad Ali Elmi.
- Tabarsi, Ahmad bin Ali (1381). *Al-Ehtejaj, Translator: Behzad Jafari*. Tehran: Dar Ul-Kitab al-Islamiyeh.
- Tabatabaai, S. M. H. (1374). *Tafsire Al-Mizan Translator: Seyyed Mohammad Baqer Mosavi Hamedani*. Fifth edition. Qom: Islamic Publications Office.

References [In Arabic]

- Abul Faraj Isfahani, Ali Ibn Al-Hussein (1415). *Al-Aghani. Beirut: Dar Ehya al-Turath al-Arabi*.
- Al-Mousavi al-Muqaram, Sayyed Abdul Razzaq (1385). *The death of al-Hussein, (peace be upon him)*. Tehran: Al-Beethe Institute, Center for Printing and Publishing.
- Ameli, Jafar Morteza (1430). *Al-Sahih Men Sirat Ul-Imam Al-Ali, a.s.)*. Beirut: Al-Markaz al-Islami for studies.
- Amini, Abdul Hossein (1416). *Al-Ghadir in Al-Ketab, Sunnah and Al-Adab*. Qom: Al Ghadir Center for Islamic Studies.

- Azhari, Mohammad bin Ahmad (1421). *Refinement of the language*. Beirut: Dar Ehya al-Turath al-Arabi.
- Balazari, Ahmad bin Yahya (1429). *Ansab ul-Ashraf*. Beirut: Al-mahad-Almani Lel-ebhath El-sharghiya.
- Bukhari, Muhammad bin Ismail (1401). *Sahih Bukhari*. Beirut: Dar ul-Fekr.
- Hosseini, Abdul Zahra (1409). *Sources of Nahj al-Balagha and His documents*. Beirut: Dar ul-Zahra.
- Ibn Abi Al-Hadid, Abdul-Hamid bin Hebatullah (Bi-ta). *Description of Nahj al-Balagha*. Researcher: Ebrahim Mohammad Abulfazl. Qom: School of Ayatollah Azami al-Marashi al-Najafi.
- Ibn Babuyeh, Muhammad bin Ali (1376). *Amali Translator: Mohammad Baqer Kamreai*. Sixth edition. Tehran: Katabchi.
- Ibn Manzoor, Muhammad Ibn Makram (1414). *Arabic language Research: Seyyed Jamaluddin Mirdamadi*. Beirut: Dar ul-Fekr for printing and publishing and distribution - Dar Sader.
- Institute of Imam Al-Hadi, (peace be upon him) (1386 AH). *Encyclopedia of Pilgrimages of Al-Masoomin (A.S.)*. Fifth edition. Qom: Message of Imam Hadi (a.s.).
- Kuleini, Mohammad bin Yaqoob (1407). *Al-Kafi*. Researcher: Ali Akbar Ghafari Sefat and Mohammad Akhundi. Tehran: Darul Kutub al-Islamiya.
- Makarem-Shirazi, Nasser (1390). *The generalities of Mafatih Navin*. Researcher: Seyyed Hashem Rasouli-Mahalati. Qom: Imam Ali Ibn Abitaleb School.
- Mousavi, Seyyed Sadeq (1426). *All Nahj al-Balagha*. Compiler: Mohammad Assaf. corrected: Farid Seyed. Mashhad: Al-Alami Institute for Press.
- Muslim bin al-Hajjaj, Abulhasan al-Qusheiri al-Nishaburi (2010). *Sahih Muslim*. Researcher: Mohammad Fouad Abdul Baghi. Beirut: Dar Ehya al-Trath al-Arabi.
- Mustafavi, Hassan (1368). *Researching the words of the Holy Qur'an*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- - Naqavi Qaeni, Mohammad Taghi (1440). *Meftah Ul- Saadat*. Tehran: Al-Mustafawi School.
- Omri, Hossein (2010). *Al-Khattab in Nahj al-Balagha*. Beirut: Dar ul-Kutub al-Elmiyeh.
- Qurtubi, Yusuf bin Abdullah bin Muhammad bin Abdulbar (1415). *Al-Astiaab in the knowledge of the Companions*. Beirut: Dar ul-Kutub al-Alamiya and Dar ul-Jiil.
- Saheb bin Ebbad, Ismail (1414). *The environment in the language*. Research: Mohammad Hasan Al-Yasin. Beirut: Alam ul-Kutub.
- Sharif al-Razi, Mohammad bin Hossein (1372). *Nahj al-Balagha*. corrected: Azizullah Atarudi Guchani. Tehran: Nahj al-Balagha Foundation.
- ----- (1414). *Nahj al-Balagha*. corrected: Sobhi Saleh. Qom: Dar ul-Hejra.
- ----- (1422). *Al-Majazat ul-Nabaviyeh, correction: Mahdi Hoshmand*. Qom: Dar al-Hadith Cultural Institute.
- Shushtri, Mohammad Taghi (1376). *Bahj ul-Sabagha*. Tehran: Amir Kabir.

- Tureihi, Fakhreddin (1375). *Majma Ul-Bahrain*, Third edition. Tehran: Mortazavi bookstore.
- Yaqoubi, Ahmad bin Vazeh (Bi-ta). *The history of Eli Yaqoubi*. Beirut: Dar Sader.

(مقاله پژوهشی)

خوانش نقادانه ترجمه و شروح گفتار پنجم نهج البلاغه

رضا حاجیان حسین آبادی^{۱*}، سید مهدی سلطانی رنانی^۲، جعفر موذنی بیستگانی^۳

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۱/۲۳ بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۰۳/۰۵

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۳/۲۵

(از ص ۸۲ تا ۱۰۱)

چکیده

نهج البلاغه شامل خطبه‌ها، کلام‌ها و گفتارهای امیرمومنان امام علی (علیه السلام) در موقعیت‌های مختلف می‌باشد که در دوران حیات سیاسی و زمامداری حضرت ایراد شده است. لکن در بستر زمان، تقطیع و تغییراتی در جمع و تدوین توسط سیدرضی و دیگر نسخه‌نویسان در قالب نهج البلاغه صورت گرفته و سبب شده در فهم دقیق نوع گفتارهای حضرت اشکالاتی به وجود آید. این نوشتار درصدد تبیین گفتار پنجم نهج البلاغه خواهد بود. خطبه یا کلام پنجم نهج البلاغه بر مبنای آنچه سیدرضی در صدر آن عنوان کرده، جزء اولین گفتارهای دوران امامت آن حضرت می‌باشد و مهمترین مباحث آن ابتلای امت به فتنه‌هایی است که شروع آن، قبل از رحلت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌باشد که قصد فتنه‌گران، غارت میراث پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و غصب خلافت امام علی (علیه السلام) بوده است. امیرمومنان (علیه السلام) ضمن بیان راهکار خروج امت از این فتنه‌ها، علت سکوت در برابر تهمتهای ناروا و عدم قیام خود را در مقابل فتنه‌گران بیان می‌کنند. این نوشتار با روش تحلیل محتوا با رویکرد مطالعات کاربردی انجام شده است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد با توجه به فضای صدور، وقایع و رخدادهای موجود و فهم دقیق واژگان، این گفتار جزء کلام‌های امام قرار می‌گیرد. با بررسی دقیق تر کلام حضرت، اوضاع، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن دوره تاریخ اسلام نیز روشن تر خواهد شد.

کلید واژه‌ها: امیرمومنان علی (علیه السلام)، نهج البلاغه، گفتار پنجم، کلام، خوانش نقادانه.

۱. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

۲. استادیار، گروه آموزشی الهیات، معارف و تربیت اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۳. دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

گفتار پنجم نهج البلاغه طبق بیان اقوال شارحان، مربوط به تجمع در سقیفه بنی ساعده و خلیفه‌سازی پس از رحلت رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) است که عده‌ای با مشورت و حتی اصرار از امیرمومنان (علیه‌السلام) خواستند تا با کسانی که بلافاصله بعد از رحلت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) مجمع سقیفه را شکل دادند، مخالفت کرده و امیرمومنان (علیه‌السلام) که منتصب از طرف پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بود را بر مسند حکومت و قدرت بنشانند. ولی حضرت با این پیشنهاد مخالفت و در گفتار پنجم، مختصر جریان را بیان و به این موضوع می‌پردازد و ناراحتی خود را از اتفاقات موجود بیان می‌کند که با استنادات به تبیین این گفتار خواهیم پرداخت.

۱-۱. بیان مسئله

از مهمترین مسائل حوزه علوم حدیث، فهم صحیح گفتار معصوم (علیه‌السلام) است تا از میان احتمال‌هایی که در معانی حدیث داده می‌شود فهم صحیح و مقصود اصلی به دست آید و گفتار معصوم (علیه‌السلام) دچار تحریف معنوی نشود. اعتبارسنجی روایات، همواره یکی از راه‌آورد‌های حدیث‌شناسی بوده است که باوجود مرسل بودن نهج‌البلاغه، استواری و فخامت متن همواره مورد توجه دانشمندان قرار گرفته است (علی‌محمدی، ۱۴۰۲: ۵۲). برای دستیابی به فهم کلام معصوم، بررسی‌های گسترده‌ی فقهی، لغوی، تاریخی، رجال و درایی انجام شده و شروح بسیاری برای فهم مقصود روایات به رشته تحریر درآمده است. فهم احادیث هرچند در بادی امر ممکن است آسان به نظر برسد؛ اما فهم کامل حدیث، میسر همگان نیست. از پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) روایت شده، حدیث آل محمد صعب و مستصعب و فراتر از فهم و تحمل همگان است (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۰۱/۱). تقطیع نهج‌البلاغه سبب شده برخی دیدگاه‌های درست و نادرستی را به آن نسبت دهند، لذا ارزیابی سندی و محتوایی آن لام و ضروری می‌باشد (حسین‌پور اصل، جعفری، ۱۳۹۹: ۴۱). بررسی روش‌های فهم حدیث در این مقاله، با هدف استفاده در فهم گفتار پنجم نهج‌البلاغه و فهم مراد استعمالی یا مفهوم اولیه متن و مراد جدی و یا مقصود اصلی گوینده است. باتوجه به اینکه خطبه یا کلام پنجم نهج‌البلاغه بعد از فتنه سقیفه ایراد و در آن امام (علیه‌السلام) به علل سکوت و عدم قیام خود بر علیه حکومت وقت سخن گفته از مهمترین فرازهای نهج‌البلاغه به شمار می‌رود.

اختلاف ترجمه‌ها و شرح‌های نهج‌البلاغه در تبیین این گفتار و برداشت‌های مختلف از عبارات و الفاظ رازگونه آن توسط مترجمان و شارحان، مخاطبان را با این سؤال روبرو کرده که: ۱- حضرت چه کسانی را مورد خطاب قرار داده و مقصود اصلی از این سخنان در آن برهه از زمان چه کسانی بوده‌اند؛ به تعبیری این گفتار جزء خطبه‌های حضرت به شمار می‌رود یا کلام‌های حضرت؟^۱ ۲- منظور از امواج

۱. خطبه به سخنانی بلند گفته می‌شود که سخنران بر مکان مرتفع باشد و سخن منثور و مسجع بر زبان جاری کند (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۳۶۱) و دارای ابتدا و انتها و خصوصاً در موقعیت‌های خاص مثل نمازهای جمعه و عید و شامل حمد خدا و صلوات بر پیامبر و اهلبیتش باشد (الازهری، ۱۴۲۱: ۲۰۷/۷) و بخواهد از طریق موعظه، تحریک عواطف و استدلال مخاطبان را قانع سازد تا نسبت به انجام عملی یا ترک فعلی اقدام کنند

فتنه‌ها در این گفتار چیست؟ آیا درخواست عدم تقابل با حکومت فاسد و سکوت در برابر ظلم آنهاست تا وقت قیام برسد؛ ۳- اصطلاحات جناح و تسلیم در این گفتار به چه معنایی به کار رفته است؟؛ ۴- مرجع ضمیر هذا در عبارت «هَذَا مَاءٌ آجَنْ وَ لُقْمَةٌ...» چیست؟ و ۵- آیا ترجمه‌ها و شرح‌ها توانسته به درستی منظور حضرت (علیه السلام) را به مخاطب منتقل کنند؟ آیا عوامل دخیل در ایراد سخن و کلماتی که حضرت در کلام خود به کار برده، برای پی بردن به مقصود حضرت به دقت مورد کاوش قرار گرفته است؟ نقل‌های ناتمام و عدم ذکر کامل گفتارهای حضرت، امروز ما را با این چالش مواجه کرده که نمی‌توانیم به درستی فضای صدور کلام حضرت را تصور کنیم و منظور امام را به درستی دریابیم و ساختارهای گفتار حضرت را از هم بازشناسیم.

این مقاله با روش تحلیل محتوا و مبتنی بر مطالعات کاربردی نگاشته شده و اطلاعات لازم براساس بررسی‌های کتابخانه‌ای جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل گردیده است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی در حوزه نهج البلاغه انجام شده است. در حوزه بررسی اسنادی و معناپژوهی و نقد دیدگاه شارحان و... به نسبت پژوهش‌های معتابه‌ی صورت گرفته است. علاوه براین در رابطه با موضوع مورد بحث نیز پژوهش‌هایی انجام شده که در زیر اشاره می‌شود: ۱- نقش تمثیل در تبیین خطبه‌های نهج البلاغه؛ (مطالعه موردی: از خطبه ۱ تا ۱۶)؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۹۸؛ پدیدآور: زهرا سمندری؛ استاد راهنما؛ ماجد نجاریان؛ دانشگاه آزاد اسلامی واحد فلاورجان؛ این پژوهش در پی بیان نقش تمثیل در تبیین خطبه‌های ۱ تا ۱۶ نهج البلاغه می‌باشد که سعی نموده با به کارگیری روش توصیفی-تحلیلی، به شرح تمثیل‌های خطبه‌های ۱ تا ۱۶ نهج البلاغه بپردازد. نویسنده با بررسی خطبه‌های ۱ تا ۱۶ نهج البلاغه در مجموع ۲۳ مورد تمثیل در خطبه‌ها استخراج کرده که در خطبه پنجم ۶ مورد بوده است. ۲- تبیین و تحلیل ساخت‌های تربیتی خطبه‌های ۴-۵-۶-۷ نهج البلاغه؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد؛ ۱۳۹۹؛ پدیدآور: مریم رفیعی بلداجی؛ استاد راهنما؛ امیرحسین بانکی‌پور فرد؛ دانشگاه اصفهان؛ مؤلف با بهره‌گیری از ۲۴ شرح و ۱۳ ترجمه نهج البلاغه و ۸ منبع لغت‌شناسی به تبیین و تحلیل ساخت‌ها و آموزه‌های تربیتی خطبه‌های چهار تا هفت نهج البلاغه پرداخته است. بحث اصلی در این پژوهش رویکرد تربیتی می‌باشد. ۳- تحلیل، نقد و بررسی خطبه دوم، چهارم و پنجم نهج البلاغه از دیدگاه شارحان نهج البلاغه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد؛ ۱۴۰۲؛ پدیدآور: فاطمه استاد علی‌اکبری؛ استاد راهنما؛ بهمانعلی دهقان منگابادی؛ دانشگاه یزد؛ آنچه بیشتر مورد توجه این پژوهش بوده، بررسی اختلافات نسخه‌ای در ۳ خطبه مورد نظر است. در این پژوهش به تحلیل و نقد خطبه‌های دوم، چهارم و پنجم نهج البلاغه در میان شروع می‌باشد. از موارد پژوهشی در این پایان‌نامه بررسی اختلافات نسخه‌ای می‌باشد. پژوهش اول تنها تمثیل‌های بکار رفته در

(مظفر، ۱۳۸۴: ج ۲/ ۲۴۹) و به مسائل اجتماعی، سیاسی و اخلاقی در قالب خطابه‌های رسمی و بلند و به صورت عمومی و در جمع گسترده‌ای ایراد می‌شود. کلام شامل سخنان کوتاه‌تر و پند و نصیحتی که در پاسخ به سوالات یا در موقعیت‌های خاص و به صورت خصوصی و خطاب به افراد خاص بوده، بیان می‌شوند (برای اطلاع بیشتر نک: غلامعلی، ۱۳۸۷: ۴۶).

خطبه‌های مورد نظر را بررسی و استخراج می‌کند. دومین پژوهش به ساحت‌های تربیتی خطبه‌های مورد اشاره می‌پردازد؛ و پژوهش سوم نیز وجه همت خود را نسخه‌شناسی و اختلاف آن‌ها قرار داده است. ولی پژوهش حاضر با نگاه نقادانه به بررسی سندی و محتوایی گفتار پنجم می‌پردازد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

تحلیل، نقد، اعتبارسنجی و شناسایی و فهم صحیح روایات سابقه‌ای دیرینه در بحث حدیث‌شناسی دارد که در مکتب اهل بیت (علیه‌السلام) و در میان آموزه‌های دینی به‌منظور جلوگیری از ورود احادیث ناصحیح و نامعتبر بدان تأکید شده است. بررسی سندی و نسخه‌شناسی و فهم درایی روایات اهل بیت اهمیت و ضرورت بسزایی در شناخت آموزه‌های اصیل دینی دارد تا آموزه‌های اهل بیت با غیر آن درآمیخته نشود. لذا فهم صحیح گفتار امیرمؤمنان (علیه‌السلام) و تمایز صحت و سقم آن جهت بهره‌گیری و الگوسازی از آن مجموعه اهمیت و ضرورت مضاعف دارد. علاوه بر آن سبب رفع تعارض نسخ مختلف و برداشت چندگانه شارحان خواهد شد.

۲. بحث

گزیده یا گفتارهای حضرت علی (علیه‌السلام) که با عنوان خطبه یا کلام شناخته می‌شود در قسمت اول نهج‌البلاغه قرار گرفته است. با توجه به اینکه نسخه اصلی نهج‌البلاغه که توسط مرحوم سیدرضی تألیف شده در دسترس نیست، نظر مؤلف در خصوص کلام یا خطبه بودن گفتار پنجم برای ما روشن نیست و نسخه‌های موجود هم دارای اختلاف است. نسخه فیض‌الاسلام، ابن‌ابی‌الحدید و بنیاد نهج‌البلاغه و بسیاری از نسخ خطی موجود در کتابخانه مجلس و کتابخانه ملی در صدر آن نوشته شده «و من کلام له علیه‌السلام» (رحمتی، ۱۳۹۷: بخش تصاویر ضمیمه) و نسخه‌های صبحی‌صالح و عبده، آن را بخشی از یک خطبه دانسته‌اند و در صدر آن آورده‌اند «و من خطبة له علیه‌السلام». علاوه بر این شارحان، مترجمان و یا مصححان این کتاب قید نکرده‌اند که عنوان خطبه یا کلام را بر چه مبنایی آورده‌اند؛ اینکه نقل از نسخ قبلی است؛ یا نتیجه بررسی‌ها و کاوش‌های آنها است. حتی نسخه‌های کتاب شرح نهج‌البلاغه ابن‌ابی‌الحدید هم در عنوان این خطبه یا کلام یکسان نیست (نک: ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۲۱۳). تبیین این مطلب که این گفتار، کلامی کوتاه، یا بخشی از یک خطبه بلند است، به روشن شدن بخشی از تاریخ و اوضاع اجتماعی آن روز کمک می‌کند. آیا این سخن حضرت تنها پاسخی به ابوسفیان، عباس بن‌عبدالمطلب و دیگرانی است که همراه آن دو بودند، یا یک سخنرانی عمومی است؟ آیا علی بن‌ابیطالب (علیه‌السلام) می‌توانسته سخنرانی عمومی داشته باشد یا سخن در جمعی اندک است؟

با مراجعه به مصادری غیر از نهج‌البلاغه که این سخن حضرت را نقل کرده‌اند و منابعی چون تمام نهج‌البلاغه (نک: موسوی، ۱۴۲۶: ۳۹۴) و دانش‌نامه امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ (نک: محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۹: ۵۴۴/۲) و با توجه به عبارت «ایها الناس» در ابتدای این گفتار که بدون حرف «یا» آمده است برمی‌آید حضرت جمع اندکی را مورد خطاب قرار داده و برای آنها صحبت

فرموده است (نقوی قاضی، ۱۴۴۰: ۸/۴) و سخن ایشان یک گفتمان سیاسی است (عمری، ۲۰۱۰: ۱۵۴). این سخنان دقیقاً در چه محلی و در چه تاریخی به وقوع پیوسته و امام در چه وضعیتی قرار داشته‌اند، در گفتار حضرت مشخص نیست؛ و کتاب‌های دیگر به علت این که درخواست ابوسفیان و عباس برای بیعت با حضرت (علیه السلام) دو یا سه بار تکرار شده، مکان آن را خانه امام (علیه السلام) و یا کنار قبر پیامبر (ص) و یا در خانه یکی از انصار دانسته‌اند.

این گفتار یک بار به پیشنهاد ابوسفیان برای بیعت با حضرت پس از دریافت خبر رحلت پیامبر (صلی الله علیه و آله) و آگاهی از جریان سقیفه اتفاق افتاد (ابن ابی الحدید، بی تا: ۴۵/۲). مرتبه دوم زمانی که امیرمومنان (علیه السلام) به همراه عباس و گروهی از اصحابش در منزل یکی از انصار برای هم‌اندیشی جمع شده بودند، زبیر و ابوسفیان بر دیگران پیشی جستند و یاری خود را عرضه کردند که پس از پاسخ عباس به آنها، حضرت این سخنان را بیان داشتند (حلوانی، ۱۳۸۳: ۸۷؛ ابن ابی الحدید، بی تا: ۲۱۸/۱). مرتبه سوم، پاسخ حضرت پس از درخواست ابوسفیان ذکر شد؛ زمانی که خالد بن سعید فرماندار یمن - که منصوب از طرف پیامبر (صلی الله علیه و آله) بود - به مدینه آمد و در ملاقات با عثمان او را به خاطر سکوتش سرزنش کرد. سپس با حضور در خانه امیرمومنان (علیه السلام) افرادی که آنجا بودند را مورد خطاب قرار داد تا حضرت (علیه السلام) را تحت تأثیر و وادار به قیام کند (عبدالمقصود، ۱۳۳۷: ۳۱۶/۱). در چهارمین مورد طبرسی می‌نویسد: وقتی خبر گرفتن فدک از حضرت زهرا (سلام الله علیها) به حضرت علی (علیه السلام) رسید آن حضرت این مطالب را به صورت نامه‌ای به ابوبکر نوشت (حسینی، ۱۴۰۹: ۳۴۸/۱). به استثنای مورد چهارم که مکتوب امیرمومنان (علیه السلام) است، بقیه موارد پاسخ به درخواست یک یا چند نفر می‌باشد. با بررسی سخنان حضرت در نهج البلاغه که با موضوع حوادث پس از رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌پردازد، نشان می‌دهد فقط مورد سوم می‌تواند عنوان خطبه داشته باشد که آن هم در منزل امیرمومنان (علیه السلام) در جمع محدودی بیان شده است.

بخشی از سخنان امیرمومنان (علیه السلام) در نهج البلاغه که به بحث پیرامون رحلت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) و حوادث بعد از آن می‌پردازد بدین شرح است:

- کلام ۲۳۵ هنگام غسل، کفن و دفن پیامبر (ص) در ۲۸ صفر سال ۱۱ ق ایراد گردیده است.
- کلام ۶۷ در زمانی که اخبار سقیفه به حضرت رسید (ربیع الاول سال ۱۱ ق) بیان شده است.
- خطبه یا کلام ۵ هنگام رحلت رسول خدا (ص) ایراد شده است؛ زمانی که عباس و ابوسفیان در خصوص بیعت، با او صحبت کردند (ربیع الاول سال ۱۱ ق).
- کلام ۲۰۲ را هنگام دفن حضرت زهرا (سلام الله علیها) با حالت مناجات با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بیان فرموده است (جمادی الاول یا جمادی الثانی سال ۱۱ ق).
- خطبه ۳ معروف به شقشقیه (بعد از جنگ نهروان در کوفه در ربیع الاول یا ذی الحجه سال ۳۸ ق).
- نامه ۶۲ به مردم مصر، وقتی مالک اشتر را به حکومت مصر منصوب فرمود (ربیع الاول سال ۳۸).
- کلام ۱۹۷ که سخن از فضایل خود حضرت می‌باشد.

از بررسی موارد فوق به این نتیجه می‌رسیم: در طول بیست و پنج سال پس از رحلت پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) حاکمان وقت به حضرت علی (علیه‌السلام) اجازه نمی‌دادند در جمع مردم گفتگو کند و مجال خطبه‌خوانی برای آن حضرت وجود نداشته است؛ بنابراین تعبیر فیض الاسلام و نسخه ابن ابی‌الحدید «و من کلام له علیه‌السلام» با معیارهای دسته‌بندی گفتارهای حضرت نزدیک‌تر است. در نتیجه این سخن حضرت جزء خطبه‌ها قرار نمی‌گیرد. صاحب بهج الصباغه نظر ابن ابی‌الحدید را تأیید کرده است (شوشتری، ۱۳۷۶: ۴۰۱/۴). محتوای کلام پنجم نهج البلاغه بعد از هجوم به خانه امیرمومنان (علیه‌السلام) و قبل از بیعت حضرت با ابوبکر ایراد شده است؛ زیرا طبق نقل مشهور (عاملی، ۱۴۳۰: ۳۰۹/۹) بیعت حضرت با خلیفه اول بعد از رحلت حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) و شش ماه بعد از سقیفه می‌باشد که در نامه‌ی ۶۲ آمده است. در حقیقت این خطبه یک استمداد و مطالبه حق و درخواست یاری از مردم است. به گواهی تاریخ، حضرت تا چند شب همراه حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) و حسنین (علیهم‌السلام) به خانه انصار می‌رفت و از آنها مدد می‌جست (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۱۳/۶). در واقع این سخنان یک استغاثه و درخواست قیام از مردم بر علیه حاکمان ستمگر است.

نمونه‌ی دیگر از استغاثه آن حضرت در خطبه ۳۹ آمده: «فریاد زنان در بین شما می‌ایستم و با صدای بلند از شما یاری می‌خواهم، سخنم را گوش نمی‌دهید، فرمانم را نمی‌برید تا وقتی بدی عاقبت امور آشکار شود». گویا گفتار امیرمومنان (علیه‌السلام) در مسجدالنبی انجام شده؛ لذا هرکس در آن جا بوده می‌توانسته مخاطب سخن حضرت قرار گیرد. امام در ابتدای این گفتار، جماعت حاضر را با «أَيُّهَا النَّاسُ» خطاب قرار می‌دهد.

در پاسخ تردید کسانی که پیشنهاد ابوسفیان به امیرمومنان (علیه‌السلام) را قبل از آگاهی از اخبار سقیفه دانسته یا بعد از آن؛ روشن می‌شود بعد از آگاهی از رویداد سقیفه بوده است؛ زیرا ابوسفیان در وقت تشکیل سقیفه در مدینه نبوده تا -قبل از تشکیل سقیفه- به علی (علیه‌السلام) پیشنهاد بیعت دهد (منهاج، ۱۳۹۴: ۵۱). پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) چند روز قبل از وفاتش -به جز علی (علیه‌السلام)- همه بزرگان و سرشناسان را تحت فرماندهی اسامه بن زید به بیرون مدینه فرستاد. ابوسفیان هم از سوی پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) جهت دریافت زکات به بیرون شهر مدینه فرستاده شده بود و در راه بازگشت سفر، از رحلت آن حضرت و بیعت مردم با ابی‌بکر مطلع گردید (عسکری، ۱۳۸۷: ۷۸، به نقل). ابوسفیان برای نیل به مقصود خود، سه مرتبه به منزل امام (علیه‌السلام) مراجعه و ایشان را به قیام دعوت می‌کند (عبدالمقصود، ۱۳۳۷: ۳۱۸/۱-۳۱۵). لذا دعوت ابوسفیان پس از جریان سقیفه بوده است.

۲-۱. فتنه‌های پس از رحلت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)

امواج فتنه‌هایی که حضرت علی (علیه‌السلام) در این گفتار مطرح می‌کند چیست؟ احادیثی از رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نقل شده که در آنها پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) خبر از فتنه‌های بعد از خود می‌دهند (نک: مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۵۹/۲۸). علاوه بر آن، مواردی از زبان امیرمومنان (علیه‌السلام) بیان شده است؛ از جمله:

۱. فتنه سقیفه (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۸۹: ۵۰۶/۲).
۲. فتنه بنی‌امیه؛ در خطبه ۹۳ نهج‌البلاغه، حضرت فتنه بنی‌امیه را ترسناک‌ترین فتنه می‌داند «أَلَا وَ إِنَّ أَخْوَفَ الْفِتَنِ عِنْدِي عَلَيْكُمْ فِتْنَةُ بَنِي أُمَيَّةَ».
۳. ادعای طرفداری از امیرمومنان (علیه‌السلام) به عنوان خلیفه بعد از پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) از طرف بنی‌امیه و ابوسفیان، فتنه خطرناکی بود که طراحی شده و در لباس ناصحان می‌خواستند به اسلام ضربه و نام پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) را محو سازند و آن حضرت را به مقابله با ابوبکر بکشاند؛ اما امیرمومنان قاطعانه برخورد کردند (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۸۹: ۵۴۹/۲-۵۴۱)؛ بنابراین ابوسفیان منافقی بود که نفرت، کینه و نفاق با اسلام داشت. ماجرای گفتگوی او با عثمان پس از اینکه عثمان زمام امور را به دست گرفت دلیل بر کفر اوست که قصد داشت حکومت به بنی‌امیه منتقل شود (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۵: ۳۵۵/۶-۳۵۶؛ قرطبی، ۱۴۱۵: ۶۹۰). ابوسفیان مکرر مورد لعن پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) قرار گرفته است (امینی، ۱۴۱۶: ۱۹۹/۱۰). در زیارت عاشورا بنی‌امیه و به خصوص ابوسفیان مورد لعنت خدا و رسولش قرار گرفته‌اند. از مباحثی که می‌تواند در فهم این فتنه مؤثر باشد نقش عباس بن عبدالمطلب در همراهی با ابوسفیان است. هرچند عباس از کسانی است که در زیارت پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نامش برده شده است «السَّلَامُ عَلَى عَمَلِكَ الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ» و یا در جنگ احد از کسانی بوده که فراریان از جنگ را به بازگشت دعوت کرد و در زیارت غدیری از او یاد شده است «وَعَمَلُكَ الْعَبَّاسُ يُنَادِي الْمُتَهَرِّمِينَ» (موسسه الامام الیهادی، ۱۳۸۶: ۲۴۵/۲). در این جریان ابوسفیان، عباس را با خود همراه کرده است. در فتح مکه نیز ابوسفیان به همراهی با عباس به حضور پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) آمد و مسلمان شد. این همراهی می‌تواند به علت رابطه قومی و قبیله‌ای و دوستی‌های دیرین این دو نفر باشد؛ اما چیزی که عباس متوجه آن نشده، نفاق و کفر ابوسفیان است.
۴. فتنه بعدی، فتنه اصحاب صحیفه ملعونه است. از فتنه‌هایی که شروعش پیش از رحلت رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بود و در سقیفه بنی‌ساعده منجر به روی کار آمدن ابوبکر گردید، توافق مخفیانه ابوبکر، عمر، عثمان، ابوعبیده و سالم مولا حذیفه در کعبه بود که حضرت علی (علیه‌السلام) از آن به عنوان صحیفه ملعونه یاد می‌کند (جعفری، ۱۳۸۱: ۱۹۷/۱).
۵. از فتنه‌های دیگری که پس از پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) اتفاق افتاد، فتنه‌ای است که آن حضرت وقوعش را به حضرت علی (علیه‌السلام) اطلاع داد، فتنه واژگونی دین است (خطبه/۱۵۶) در این فتنه مردم همه چیز دین را تغییر داده‌اند. رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در این فتنه خبر از شهادت امیرمومنان (علیه‌السلام) می‌دهد؛ بنابراین یکی از اهداف این فتنه به قتل رساندن امام (علیه‌السلام) بوده که با حذف حضرت از رهبری امت اسلامی دین واژگون خواهد شد و مردم به جاهلیت برمی‌گردند.
۶. فتنه راهاندازی جنگ‌های داخلی علیه امیرمومنان علی (علیه‌السلام) که توسط برخی از صحابه دنبال می‌شد. در روایتی مسلم و بخاری در صحیح نقل کرده‌اند که رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) محل فتنه را بیان کرده است (بخاری، ۱۴۰۱: ۴۶/۴؛ مسلم، ۲۰۱۰: ۲۲۲۹/۴)؛ حوادث تلخی که بر اهل بیت

پیامبر(صلی الله علیه و آله) وارد شد و در اکثر آنها حضور اصحاب خاص مشهود است (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ۱۹۲/۹) کینه آنها با علی(علیه السلام) خصوصاً در حوادث جنگ جمل، شاهد مدعاست (خطبه/۱۵۶). فتنه‌های برپایی جنگ صفین و نهروان نیز توسط خواص پیگیری و مدیریت می‌شد و کار اداره و ساماندهی اوضاع مردم را دشوار می‌کرد.

مردم از نظر برخورد با عوامل فتنه به سه دسته تقسیم می‌شوند: طرفداران باطل، طرفداران حق و گروه بی تفاوت. گروه بی تفاوت چون در صحنه نیستند، یاران باطل جولانگاه بیشتری می‌یابند، خواسته یا ناخواسته در گروه یاران باطل قرار دارند. ﴿فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ﴾ (یونس/۳۲). امیرمومنان در برخورد با امواج فتنه‌ها دستور به قیام می‌دهند «ای مردم، امواج فتنه‌ها را به وسیله کشتی‌های نجات بشکافید و پیروز گردید» (خطبه/۵). دستور حضرت در برخورد و برون رفت از فتنه‌ای است که آن روز، مدینه را درگیر کرده بود. در جنگ جمل پاسخ امیرمومنان به حارث بن حوط که می‌گوید: «من می‌خواهم مثل سعید بن مالک و عبدالله بن عمر بی طرف باشم قابل تأمل است» (حکمت/۲۶۲). مردم باید یاری‌گر حق باشند و از یاری باطل دست بردارند. مؤمن نمی‌تواند در یاری امام خویش کوتاهی ورزد تا امام مجبور به تسلیم شود. امام علی(علیه السلام) به علت نداشتن یاور، تسلیم حکومت سقیفه شد. امام حسن مجتبی(علیه السلام) به همین دلیل تسلیم حکومت معاویه و امام حسین(علیه السلام) به شهادت می‌رسد. در جنگ صفین وقتی اصحاب معاویه آب را بر امیرمومنان و یارانش بستند، حضرت خطاب به لشکر فرمودند: «شامیان با بستن آب، شما را به پیکار دعوت کردند، اکنون بر سر دو راهی قرار دارید، یا به ذلت و خواری تن دهید، یا شمشیرها را از خون آنها سیراب سازید تا از آب سیراب شوید» (خطبه/۵۱). امیرمومنان(علیه السلام) قیام مسلحانه در برابر فتنه‌گران را در صورتی جایز می‌داند که آمادگی لازم و یاران مقتدر به تعداد کافی و پشتیبانی قوم و خاندان فراهم باشد. در غیر این صورت صبر و بردباری و قوت یافتن تا زمان مقرر منطقی می‌نماید.

۳. بررسی محتوایی گفتار پنجم

قبل از ورود به بحث محتوایی، عبارات گفتار پنجم و ترجمه آن اشاره می‌شود: «أَيُّهَا النَّاسُ شَقُّوا أَمْوَاجَ الْفِتَنِ بِسُفْنِ النِّجَاحِ وَ عَرِّجُوا عَنْ طَرِيقِ الْمُنَافَرَةِ وَ ضَعُوا تَبَجَانَ الْمُفَاخَرَةِ؛ أَفْلَحَ مَنْ هَضَبَ بَحْنَاجٍ أَوْ اسْتَسْلَمَ فَأَرَّاحَ. هَذَا مَاءٌ آجِنٌ وَ لُقْمَةٌ يَغْصُ بِمَا أَكَلَهَا، وَ مُجْتَنِي الثَّمَرَةَ لَعْنٌ وَ قَتَّ إِنْبَاعُهَا كَالزَّارِعِ بَغَيْرِ أَرْضِهِ»؛ ای مردم، امواج فتنه‌ها را با کشتی‌های نجات درهم شکنید و از راه اختلاف و پراکندگی بپرهیزید و تاج‌های فخر فروشی را بر زمین نهدید. رستگار شد آن کس که با یاران به پاخاست؛ یا تسلیم شد-یا تسلیم کرد- و مردم را آسوده گذاشت. این(حکومت) چون آبی بدمزه و لقمه‌ای گلوگیر است. آن کس که میوه را نارس بچیند، چون کشاورزی است که در زمین دیگری بکارد.

در این گفتار به اصطلاحات جناح، استسلم، هذا، ماء آجن، لقمة ... که به تبیین گفتار حضرت کمک می‌کند خواهیم پرداخت.

۱-۳. مفهوم شناسی «جناح»

امیرمومنان (علیه السلام) در گفتار پنجم، لزوم همراهی مردم و دستیابی به پیروزی را با واژه جناح بیان می‌کند. «أَفْلَحَ مَنْ هَضَّ بِجَنَاحٍ»: کسی پیروز خواهد شد که با پر و بال یعنی اعوان و انصار به پا خیزد و به مقصود رسد. جناح در عبارت حضرت به چند معنا به کار رفته است:

الف) برخی آن را به معنای عشیره در نظر گرفته‌اند. امیرمومنان (علیه السلام) در نامه ۳۱ خطاب به امام حسن مجتبی (علیه السلام) جناح را به معنای عشیره به کار برده است: «وَأَكْرَمَ عَشِيرَتِكَ فَإِنَّهُمْ جَنَاحُكَ الَّذِي بِهِ تَطِيرُ وَ أَصْلُكَ الَّذِي إِلَيْهِ تَصِيرُ وَ يَدُكَ الَّتِي بِهَا تَصُولُ» (نامه ۳۱)؛ عشیره و قوم خود را گرمی بدار که به راستی آنها پر و بال تو هستند که به وسیله آن پرواز می‌کنی و با یاری آنان به هرکاری اقدام می‌نمایی و ریشه و اصل تو می‌باشند که تو به آن ریشه و اصل باز می‌گویی و آنها دست و نیروی تو هستند که با یاری آن به دشمنان حمله می‌کنی.

پیامبر اکرم (ص) پس از نزول آیه «وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ» (شعراء/۲۱۴) اولاد عبدالمطلب را جمع کرد و آنها را پس از پذیرایی انداز فرمود (طبرسی، ۱۴۱۵: ۳۵۶/۷). طریحی از آن تعبیر به «بنو آیه الادنون» می‌کند (طریحی، ۱۳۷۵: ۱۸۵/۳). عشیره را هم‌معنا با زوافر و ضلوع دانسته‌اند. «الزَّوْفَرُ: الضُّلُوعُ؛ وَ الْعَشِيرَةُ أَيْضًا، يُقَالُ: جَاءَ فُلَانٌ فِي زَافَرَتِهِ: أَيِ أَغْوَانِهِ وَ بَنِي عَمِّهِ» (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴: ۴۳/۹). سؤال این که پسرعموهای حضرت (علیه السلام) در این زمان کجا بودند که می‌توانستند جناح حضرت باشند؟

از امام باقر (علیه السلام) نقل شده در آن روزگار اگر حمزه و جعفر بودند، افرادی به خلافت دست نمی‌یافتند (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۹۰/۸). حضرت تنهایی خود را این‌گونه تشریح می‌فرماید: «فَتَطَرْتُ فَإِذَا لَيْسَ لِي مُعِينٌ إِلَّا أَهْلُ بَيْتِي فَصَنَنْتُ بِهِمُ عَنِ الْمَوْتِ وَ أَغْضَيْتُ عَلَى الْقَدَى وَ شَرَبْتُ عَلَى الشَّجَا وَ صَبَرْتُ عَلَى أَخْذِ الْكُظْمِ وَ عَلَى أَمْرِ مِنْ طَعَمِ الْعَلَقَمِ» (خطبه ۲۱۷) نگاه کردم دیدم نه پشتیبانی، نه مدافعی، نه یآوری جز اهل بیت ندارم که راضی نبودم جانشان را به خطر بیافکنم، لذا چشمان پر از خاشاک خود را بر هم نهادم و همچون کسی که استخوان در گلویش گیر کرده، آب دهان فرو بردم و با خویشتنداری و فروبردن خشم در برابر چیزی که از حنظل تلخ‌تر و از تیزی تیغ و خنجر بر قلب دردناک‌تر بود شکیبایی کردم. از کاربردهای جناح می‌توان عشیره را در نظر گرفت.

ب) برخی جناح را به معنای اخوان الثقه یا یاران قابل اعتماد به کار برده‌اند. از امام باقر (علیه السلام) نقل شده، مردی در بصره حضور امیرمؤمنان آمد و گفت: یا امیرمؤمنان درباره رفیقان بیانی فرمایید، فرمود: برادران دو صنف‌اند... اما برادران مورد اعتماد به منزله دست و بال و خانواده و ثروت تو هستند (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۴۸/۲). حضرت به دنبال چنین برادرانی می‌گشت. «أَيْنَ إِخْوَانِي الَّذِينَ رَكِبُوا الطَّرِيقَ وَ مَضَوْا عَلَى الْحَقِّ أَيْنَ عَمَّارٍ وَ أَيْنَ ابْنِ التَّيْهَانِ وَ أَيْنَ ذُو الشَّهَادَتَيْنِ وَ أَيْنَ نَظَرَاؤُهُمْ مِنْ إِخْوَانِهِمُ الَّذِينَ تَعَاقَدُوا عَلَى الْمَنِيَّةِ وَ أُبْرِدَ بِرُءُوسِهِمْ إِلَى الْفُجْرَةِ» (خطبه ۱۸۲) کجایند برادران من؟ همان‌ها که در مسیر صحیح گام نهادند و در راه حق پیش افتادند، کجاست عمار؟ ... ابن‌تیهان؟ ... ذوالشهادتین؟ کجایند کسانی همچون آنان از برادرانشان که با هم بر مرگ پیمان بستند و سرانجام سرهایشان برای ستمکاران فرستاده شد.

«جناح» در قرآن کریم صفتی برای ملائکه می‌باشد (فاطر/۱)؛ یاران حضرت باید چون ملائکه باشند. در جنگ بدر یک نمونه از نصرت خداوند به وسیله ملائکه است (آل عمران/۱۲۳). حضرت علی(علیه السلام) جناح را صفتی برای یاران خاص و خالص می‌آورد که به وسیله آنها فلاح و پیروزی ایجاد می‌شود «أَفْلَحَ مَنْ هَضَّ بِجَنَاحٍ» (خطبه/۵). در حقیقت اینها مؤمنان راستین و ثابت قدم هستند و خداوند متعال در ابتدای سوره مؤمنون می‌فرماید: «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ» و چند صفت برجسته مؤمنان را برمی‌شمارد؛ بنابراین حضرت علی(علیه السلام) از نبود چنین یارانی پس از جنگ صفین به شدت نگران است؛ زیرا حضرت نه به دنبال غلبه بر دیگران و حتی دشمنان، بلکه به دنبال فلاح و رستگاری دیگران است.

ج) از مفاهیم و کاربردهای واژه جناح، آمادگی برای سفر است. در روایتی از پیامبر اکرم(صلی الله علیه و آله) نقل شده «قَوْلُهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ وَ هُوَ يَتَجَهَّرُ لِعَزْوَةِ تَبُوكَ: إِنِّي عَلَى جَنَاحِ سَفَرٍ» (سیدرضی، ۱۴۲۲: ۱/۱۳۵) جماعتی از بنی عمرو بن عوف مسجد قبا را ساخته، از رسول خدا(صلی الله علیه و آله) خواستند تا در آنجا نماز بخواند. رسول خدا(صلی الله علیه و آله) هم مسجد را افتتاح نمود و در آنجا به نماز ایستاد. بعد از این جریان، عده‌ای از منافقین بنی غنم بن عوف حسد برده، در کنار مسجد قبا مسجد دیگری ساختند تا برای نقشه‌چینی علیه مسلمین پایگاهی داشته باشند و مؤمنین را از مسجد قبا متفرق سازند و در آنجا متشکل شده، در انتظار ابی عامر راهب که قول داده بود با لشکری از روم به سوی آنها بیاید بنشینند و رسول خدا(صلی الله علیه و آله) را از مدینه بیرون کنند. پس از آنکه مسجد را بنا کردند نزد رسول خدا(صلی الله علیه و آله) آمده، درخواست کردند که آن جناب به آن مسجد آمده و آن را با خواندن نماز افتتاح فرماید و آنها را به خیر و برکت دعا کند، رسول خدا(صلی الله علیه و آله) که در آن روز عازم جنگ تبوک بود وعده داد که پس از مراجعت به مدینه به آن مسجد خواهد آمد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵۳۱/۹). باتوجه به گفتار پیامبر، از کاربردی‌های معنایی جناح، آمادگی برای سفر می‌باشد. از سه کاربرد کلمه «جناح» می‌توان نتیجه گرفت که نه قوم و عشیره و نه یارانی صادق و ثابت قدم به تعداد کافی و نه آمادگی لازم برای یاری آن حضرت در اجتماع آن روز نبوده است؛ بنابراین حضرت می‌فرماید: اگر در روزگار فتنه‌ها شرایط برای قیام فراهم بود «أَفْلَحَ مَنْ هَضَّ بِجَنَاحٍ» قیام انجام و پیروزی به دست می‌آمد.

۲-۳. مفهوم شناسی «استسلم»

از واژگانی که فهم عبارات را مشکل کرده «استسلم» می‌باشد. امیرمؤمنان(علیه السلام) در ادامه اینکه فرمود پیروزی نصیب کسی خواهد شد که یار و یاور داشته باشد، فرمودند: «أَوْ اسْتَسْلِمَ فَأَرَّاحَ» یعنی اگر یار و یاور نداشته باشد، مجبور به تسلیم خواهد بود. منظور از تسلیم چیست و تسلیم در برابر چه کسی یا کسانی است؟ قیام و قعود یا حرب و تسلیم از منظر حضرت علی(علیه السلام) همه یکسان و در راه انجام وظیفه‌ای است که خداوند مقرر فرموده است: «أَمْرُنَا لِيُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ» (انعام/۷۰). ممکن است منظور آن حضرت در اینجا نه تسلیم در برابر غاصبان حکومت، بلکه تسلیم در برابر قضای الهی است. رسول اکرم(صلی الله علیه و آله) در روز غدیر خم فرمودند: «...أَبَادُرُ إِلَى كُلِّ مَا يَرْضَاهُ وَ اسْتَسْلِمُ لِقَضَائِهِ رَغْبَةً فِي طَاعَتِهِ وَ خَوْفًا مِنْ عِقَابِهِ»؛ می‌دوم و پیشی می‌گیرم برای رسیدن به آنچه که مورد رضایت خداست. به خاطر میل

شدیدی که به اطاعت خدا دارم و به خاطر ترس از عقوبتش خودم را تسلیم و در اختیار حکم خدا قرار می‌دهم؛ بنابراین به دست آوردن رضای خداوند، موجب راحتی روح انسان می‌شود. امام حسین (علیه السلام) نیز در آخرین مناجات خود با پروردگار می‌فرماید: پروردگارا من تسلیم قضای توام «صبراً علی قضائک یارب لاله سواک یاغیاث المستغیثین» (الموسوی المکرم، ۲۸۲/۱۳۸۵). «أراح» می‌تواند نتیجه برای هردو کاری باشد که هدفش کسب رضای خداست و فقط در اجرا متفاوتند. چه قیام برای اقامه حق با زمینه‌ی لازم آن باشد و چه به ظاهر شکست و تسلیم در برابر دشمن باشد. ﴿قُلْ هَلْ تَرْتَضُونَ بِنَا إِلَّا إِحْدَى الْحُسَيْنَيْنِ﴾ (توبه/۵۲): هرگاه کار برای خداوند باشد، پیروزی و شکست ظاهری است و در حقیقت هر دو پیروزی محسوب می‌گردد.

بررسی ترجمه‌ها نشان می‌دهد که برخی مترجمان با تمام تلاش و سعی که به کار برده‌اند، معنای دقیقی از این جمله ارائه نداده‌اند. استسلم لازم و متعدی است؛ به معنای تسلیم شدن و تسلیم کردن به کار رفته است (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۱۸۸/۵). در ترجمه مرحوم دشتی آمده است: «رستگار شد آن کس که با یاران بپاخاست یا کناره‌گیری نمود و مردم را آسوده گذاشت»؛ ترجمه «استسلم» کناره‌گیری نمود، نمی‌باشد. در مورد «فَارَحَ» آیا مردمی که زیر بار فشار طاغوت‌ها هستند در صورتی که یآوری برای قیام نباشد، باید رها شوند و آیا در این صورت آسوده خواهیم بود؛ یا فقط این ظالمان هستند که از سکوت و کناره‌گیری ما احساس آسودگی می‌کنند؟ در خطبه ششقیه از آن حضرت نقل شده است که فرمودند: خداوند از عالمان در مقابل ظالمان تعهد گفته که ساکت نشینند؛ و از طرفی سکوت و کناره‌گیری در مسیر ﴿كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ﴾ (نساء/۱۳۵) معنا ندارد. در ترجمه حسین انصاریان آمده: «یا در نبود یار و یاور، راه سلامت گیرد و دیگران را راحت گذارد»، راه سلامت چیست؛ تا آن کسی که یاور ندارد آن راه در پیش گیرد تا خود سالم بماند و دیگران هم راحت زندگی کنند؟ آیا اینکه حضرت علی (علیه السلام) مطابق عبارت «فَصَبَرْتُ وَ فِي الْعَيْنِ قَدَى وَ فِي الْحَلْقِ شَجَا» (خطبه/۳) راه مسالمت در پیش گرفته؛ آیا مردم در این دوران راحت بوده‌اند؟ در حالی که گزارش وضعیت آن دوران چنین بوده است: «... فضایی که پیران در آن فرسوده، کم سالان پیر، مؤمن تا دیدار حق دچار مشقت می‌شود تا به دیدار پروردگارش بشتابد»؛ حضرت نه راه مسالمت در پیش گرفته و نه خودش راحت بود و نه مردم در راحتی و آسایش بودند.

در ترجمه کاظم ارفع در رابطه با این عبارت این گونه آمده است: «... در غیر این صورت تسلیم شدن و آسوده نشستن سزاوارتر است»؛ آیا کسی چون امیرمؤمنان (علیه السلام) اگر در برابر غاصبان حکومت تسلیم شود آسوده خاطر می‌شود؟ آن کس که حقش را تضییع کرده‌اند هرگز آسوده خاطر نخواهد شد. امامان شیعه داعیه‌دار ظلم‌ستیزی بودند و در راه اقامه عدل به شهادت رسیده‌اند. بیشتر ترجمه‌ها هم نتوانسته‌اند مقصود امیرمؤمنان علی (علیه السلام) را به مخاطب منتقل کنند؛ و با گفتارهای دیگر حضرت همخوانی ندارد. به نظر می‌رسد بین این دو جمله اسقاطی در نقل یا حذفی به قرینه لفظی یا معنوی وجود دارد که نمونه حذف به قرینه‌ی آن در قرآن کریم هم وجود دارد. در آیه ۱۶ سوره فتح آمده است: ﴿قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سُدُّعُونَ إِلَى قَوْمِ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ تُقَاتِلُوهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ فَإِنْ تُطِيعُوا يُؤْتِكُمُ اللَّهُ أَجْرًا حَسَنًا...﴾

در ترجمه حسین استادولی آمده است: به این بازنهاده‌شدگان از عرب‌های بادیه‌نشین بگو به زودی به سوی قومی جنگاور فراخوانده می‌شوید که با آنها بجنگید [تا کشته شوند] یا اسلام آورند. بعد از «تقاتلوهم» حذفی صورت گرفته است. با آنها بجنگید... یا اسلام آورند. در ترجمه فیض الاسلام هم به همین صورت ترجمه شده است. می‌توان عبارت امیرمؤمنان (علیه السلام) را این‌گونه ترجمه کرد: رستگار شد کسی که با داشتن یاران حقیقی و قوم و قبیله‌ای که از او پشتیبانی کنند، قیام کرد و ظالمان را نابود کرد و یا آنها را وادار به تسلیم نمود؛ بنابراین چنین کسی، خودش و مردم را از شر ظالمان نجات داد. در بینش حضرت تسلیم‌شدن معنا و جایگاهی ندارد.

۳-۳. مفهوم شناسی «ماء آجن و لقمة...»

در عبارت «هَذَا مَاءٌ آجِنٌ وَ لُقْمَةٌ يَغْصُ بِهَا أَكْلُهَا»: این آبی است متعفن و لقمه‌ای است که خورنده را گلو گیرد و راه نفس بر او ببندد. ضمیر اشاره «هذا» ارجاع به کدام است؟ و به تعبیر دیگر، منظور از «هذا الامر» چیست؟ درخصوص مرجع این ضمیر، چند نظر گفته شده است:

۱. حکومت و زمامداری

۲. حکومت پیشنهادی ابوسفیان

۳. با نبود یاران و همراهان به دنبال احقاق حق رفتن

برخی مرجع ضمیر «هذا» را زمامداری بر مردم می‌دانند و این احتمال که منظور حکومت پیشنهادی ابوسفیان باشد را هم رد نمی‌کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۴۳۹/۱). بیشتر مترجمان هم این نظر را پذیرفته‌اند (دانشنامه علوی، ۱۳۸۶، بخش ترجمه‌ها). مرحوم فیض الاسلام (فیض الاسلام، ۱۳۶۸: ۵۸/۱) و مرحوم محمدعلی انصاری قمی (انصاری قمی، بی‌تا: ج ۱/ ۶۳) نظریه سوم را بیان کرده‌اند.

۳-۳-۱. بررسی نظریه اول (حکومت و زمامداری)

آیاتی از قرآن حکومت و فرمانروایی را برای خدا دانسته است. اولاً «مالکیت و حق حکومت و حاکمیت مطلقه از آن خداست» (انعام/۵۷)؛ فرمان و حکم فقط به دست خداست. «ندانسته‌ای که فرمانروایی و حکومت آسمان‌ها و زمین فقط در سیطره اوست» (بقره/۱۰۷). ثانیاً خداوند متعال به هر که بخواهد حکومت و زمامداری بندگان را می‌بخشد. «بگو: خدایا! ای مالک همه موجودات! به هر که خواهی حکومت می‌دهی و از هر که خواهی حکومت را می‌ستانی، هر که را خواهی عزت می‌بخشی و هر که را خواهی، خوار و بی‌مقدار می‌کنی، هر خیری به دست توست، یقیناً تو بر هر کاری توانایی» (آل عمران/۲۶). وعده خداست که مستضعفان را پیشوایان و وارثان زمین قرار می‌دهد. همان‌گونه که بنی اسرائیل را وارثان فرعون قرار داد. ما می‌خواستیم به آنان که در آن سرزمین به ناتوانی و زبونی گرفته شده بودند، نعمت‌های بالارش دهیم و آنان را پیشوایان مردم و وارثان اموال، ثروت‌ها و سرزمین‌های فرعونیان گردانیم (نک: قصص/۵).

در سوره بقره آیات ۲۴۶ تا ۲۵۳ بعد از رحلت حضرت موسی (علیه السلام) گروهی از اشراف بنی اسرائیل از پیامبر زمانشان درخواست می‌کنند که برای آنها زمامداری انتخاب کند. «برای ما زمامدار و

فرمانروایی برانگیز تا در راه خدا جنگ کنیم؟ اما پیامبرشان در پاسخ آنها می فرماید: بی تردید خدا طالوت را برای شما به زمامداری برانگیخت» (بقره/۷-۲۴۶). در مورد حضرت داود(علیه السلام) قرآن می فرماید: «داود [جوان مؤمن نیرومندی که در سپاه طالوت بود] جالوت را کشت و خدا او را فرمانروایی و حکمت داد و از آنچه می خواست به او آموخت» (بقره/۲۵۱). خداوند متعال پادشاهی نمرود را هم «اینها» از جانب خودش برمی شمرد ﴿أَمْ تَرَى إِلَى اللَّهِ دَرَجَةً إِنَّ إِلَهَهُ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ﴾ (بقره/۲۵۸): آیا [با دیده عبرت] ننگریستی به کسی که چون خدا او را پادشاهی داده بود با ابراهیم درباره پروردگارش محاجه می کرد؛ بنابراین چون حکومت از آن خداست و انسان کامل خلیفه اوست، پس اصل وجود حکومت جدایی از نوع حکومت و حکمرانی، نمی تواند آب گندیده یا لقمه گلوگیر باشد.

چنانچه قیام امام حسین(علیه السلام) به پیروزی ظاهری می رسید آن حضرت تشکیل حکومت می داد، همان طور که همه منتظرند تا موعود امم به اذن خداوند ظهور و قیام نماید و حکومت تشکیل دهد. «اللَّهُمَّ إِنَّا نَرْغِبُ إِلَيْكَ فِي دَوْلَةٍ كَرِيمَةٍ نَعُزُّ بِهَا الْإِسْلَامَ وَأَهْلَهُ وَنُذِلُّ بِهَا الْتِفَاقَ وَأَهْلَهُ...» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰: ۷۰۳): خدایا ما آرزومند دولتی کریمانه هستیم که به واسطه آن اسلام و اهل آن را عزت بخشیده و نفاق و اهل آن را خوار گردانی و ما را در آن حکومت از دعوت کنندگان به بندگی ات و پیشروان راهت قرار داده و به واسطه آن بزرگی در دنیا و آخرت را روزیمان گردان. آنچه مذموم است دلبستگی به دنیا و زخارف آن و هر چیزی است که انسان را از یاد خدا باز می دارد. خداوند می فرماید: «ای مؤمنان! مبادا اموال و فرزندان شما را از یاد خدا غافل کنند و آنان که [به خاطر مال و فرزند از یاد خدا] غافل می شوند، زیانکارند» (منافقون/۹).

امام علی(علیه السلام) در حالی که حاکم بودند دنیا و یا حکومت را مذمت کرده اند. در این موارد منظور مذمت اصل حکومت و یا دنیا نیست بلکه دلبستگی و فریفته شدن به دنیاست. در خطبه سوم حضرت می فرماید: «سوگند به آن که دانه را شکافت و جان را آفرید، اگر حضور بیعت کنندگان نبود و با وجود یاوران، حجت تمام نمی شد و خداوند از دانایان پیمان نگرفته بود که در برابر شکمبارگی ستمگران و گرسنگی ستم دیدگان آرام نگیرند، هر لحظه مهار [شتر] خلافت را بر گردنش می انداختم ...، می دیدید دنیای شما نزد من ناچیزتر از آب بینی بزی است».

حضرت دلایل پذیرش حکومت را مقابله با ظالم و دفاع از مظلوم می داند که بدون آن اهداف برای حکومت و زمامداری ارزشی قائل نبود. آن اهداف و دلایل عبارتند:

۱. اتمام حجت از سوی خداوند بر وی، به خاطر حضور بیعت کنندگان(آنچه در کلام پنجم به آن تأکید شده است).

۲. پیمانی که خداوند از علما گرفته که در برابر شکمبارگی ستمگر و گرسنگی ستم دیده مظلوم سکوت نکنند.

۳. در خطبه ۲۲۴ حضرت همین مفهوم را تأکید می کند: «به خدا سوگند، اگر شب را تا بامداد بر بستری از خار سخت، بیدار بمانم یا به زنجیر بسته بر روی زمین بکشاندم، برای من دوست داشتنی تر از آن است

که در روز قیامت به دیدار خدا و پیامبرش روم در حالی که به یکی از بندگانش ستمی کرده یا مال کسی را غصب کرده باشم. چگونه بر کسی ستم روا دارم به خاطر نفسی که پیوسته فناپذیر است و سالها زیر خاک آرمیدن خواهد؟». باتوجه به گفتار حضرت دلایل مذموم بودن حکومت، حکومتی است که در آن به بندگان خدا ظلم شود.

۴. در حکمت ۲۳۶ حضرت دنیا را توصیف می‌کند. «به خدا سوگند! این دنیای شما در نظر من از استخوان خنزیری که در دست شخص جذامی باشد پست‌تر است». این حکمت که در نهج البلاغه تقطیع شده و در امالی شیخ صدوق (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۶۲۳) به صورت کامل‌تری ذکر شده؛ گویا جزء همان خطبه ۲۲۴ نهج البلاغه بوده است. در پایان این خطبه می‌فرماید: «به خدا سوگند اگر اقلیم‌های هفت‌گانه زمین را با هرچه در زیر آسمان است به من دهند تا خدا را در حد گرفتن پوست جوی از دهان مورچه‌ای نافرمانی کنم، چنین نخواهم کرد. چرا که دنیای شما در نزد من از برگ نیم‌جوییده‌ای در دهان ملخی ناچیزتر است». امام (علیه السلام) را با نعمت‌های فناپذیر و لذت‌های گذرا و ناپایدار چه کار! حضرت به دنیا و حکومتی که آن مردمان به تصویر کشیده و عده‌ای ظلم و شکم‌بارگی می‌کنند و به عده‌ای ستم می‌شود اشاره و آن دنیا و حکومت را پست می‌شمرد.

۵. در خطبه ۳۳ عبدالله بن عباس از امام علی (علیه السلام) نقل می‌کند: «در منطقه ذی‌قار خدمت امیرمؤمنان رسیدم در حالی که حضرت کفش خود را پینه می‌زد. از من پرسید: این کفش چقدر می‌ارزد؟ گفتم: ارزشی ندارد. فرمود: به خدا قسم این را از حکومت بر شما دوست‌تر دارم؛ مگر آن که حقّی را بر پا دارم یا باطلی را براندازم». در اینجا هم امام علی (علیه السلام) بیان می‌فرماید که اگر حکومت برای احقاق حق و ابطال باطل نباشد، بی‌ارزش است.

۶. در خطبه ۱۳۱ امیرمؤمنان (علیه السلام) در نکوهش حکومت می‌فرماید: «خدایا تو می‌دانی آنچه انجام دادم، نه برای رغبت به قدرت بود، نه برای زیاده‌خواهی از مال بی‌ارزش دنیا؛ بلکه برای آن بود که نشانه‌های دینت را به جایش بازگردانیم و برنامه اصلاح را در شهرهای آشکار کنیم تا بندگان ستم‌کشیده‌ات در امان باشند». در اینجا مذمت حکومت به‌خاطر قدرت‌طلبی و زیاده‌خواهی است که از طریق ظلم به بندگان خدا به دست می‌آید.

با توجه به موارد فوق نتیجه اینکه اصل حکومت از منظر علی (علیه السلام) مذموم نیست؛ بلکه انحراف در اهداف الهی مورد انتقاد آن حضرت است. دلیل این بحث خطبه سوم نهج البلاغه است. موضوعی که امیرمؤمنان (علیه السلام) پیرامون آن صحبت می‌کند، فقدان جناح است؛ که منجر به غصب مقام حاکمیت شده نه اصل حکومت؛ زیرا فرمانروای باطل جای امیر حق نشسته است. نیاز به حاکم، نیاز اساسی است و مردم به حاکم نیازمندند و جامعه بدون حاکم ممکن نیست.

۲-۳-۳. بررسی نظریه دوم (حکومت پیشنهادی ابوسفیان)

امیرمؤمنان (علیه السلام) هرگز حاضر نیست حکومتی که با یاری افراد ظالم و بدنام به‌دست آید را به رسمیت بشناسد؛ چه رسد به اینکه خودش را وامدار این افراد بنماید. ﴿وَمَا كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُظْلِمِينَ عِصْمًا﴾

(کهف/۵۱): من گمراه‌کنندگان را یار و مددکار خود نگرفته‌ام. افرادی که قصدشان به حکومت رسیدن آن حضرت نبود، بلکه خواسته‌های خود را دنبال می‌کردند. ابوسفیان در فتح مکه تسلیم شد ولی درحقیقت ایمان نیاورد (بالذری، ۱۴۲۹: ۱۳/۴) چنانچه در زمان عثمان بدان اعتراف کرد. طرفداران عثمان از جمله طلحه و زبیر و دیگر اقوام و خواص که در پی کسب قدرت و ثروت بودند، مبالغ هنگفتی در زمان خلفا، خصوصاً در زمان عثمان با عناوین مختلف از بیت‌المال دریافت کردند و همچنین مبالغ زیادی به بنی‌امیه و طرفداران بخشیده شد (بالذری، ۱۴۱۷: ۱۳۶/۶ و ۱۶۶؛ یعقوبی، بی‌تا: ۱۶۵-۱۶۶؛ ابن‌ابی‌الحدید، بی‌تا: ۱۹۸/۱-۱۹۹). انحرافات که حضرت ابراز نگرانی می‌کند و به نکوهش دنیا و حکومت می‌پردازد، همگی متوجه آثار شوم دنیا و حکومت‌های فاسد می‌باشد.

منظور امام علی (علیه‌السلام) از «هَذَا مَاءٌ آجِنٌ وَ لُقْمَةٌ يَغْصُ بِهَا أَكْلُهَا» حکومتی است که به دست ناصالحان و اشرار روی کار آمده و از حضرت جهت دستیابی به مقاصد خود استفاده کنند. حضرت به صراحت اظهار نگرانی و اندوه می‌کند «لَكِنِّي آسَى أَنْ يَلِيَ هَذِهِ الْأُمَّةَ سُفَهَاؤُهَا وَ فُجَارُهَا فَيَتَّخِذُوا مَالَ اللَّهِ ذُولاً وَ عِبَادَهُ خُولاً وَ الصَّالِحِينَ حَزْباً وَ الْفَاسِقِينَ حِزْباً» (نامه/۶۲): از این اندوهناکم که بی‌خردان و تبهکاران این امت، حکومت را به دست آورند، آنگاه مال خدا را دست به دست بگردانند و بندگان او را به بردگی کشند، با نیکوکاران در جنگ و با فاسقان همراه باشند. بنابراین آنچه سبب انحراف از سیره نبوی شد جریان سقیفه می‌باشد که سالیانی حضرت، ناشایستگی‌ها و ناراستی‌ها را ملاحظه و نسبت به این‌گونه حکمرانی اظهار انزجار می‌کند. در نتیجه هذا در گفتار پنجم به حکومتی که با افراد ناصالح و فاسد شکل گرفته اشاره دارد؛ حکومت‌هایی که جاهلان و فاسدان در رأس آن قرار گیرند سبب از بین رفتن بیت‌المال، بردگی مردمان و جنگ با صالحان خواهد شد. در نتیجه تعبیر حضرت از پذیرش درخواست ابوسفیان را لقمه‌ای گلوگیر و آب متعفن می‌داند و از آن بیزار می‌جوید. این نظر با سیاق گفتار حضرت مناسب می‌نماید.

۳-۳-۳. بررسی نظر سوم (با نبود یاران و همراهان به دنبال احقاق حق رفتن)

صبر بر تلخی تنهایی و بی‌یاور بودن در احقاق حق در خطبه ۳، ۱۸۲ و ۲۱۷ آمده است. در خطبه سوم حضرت می‌فرماید: «عمیقاً اندیشیدم که با دست بریده و بدون یاور بجنگم، یا بر آن فضای ظلمانی شکیبایی ورزم، فضایی که بزرگسالان در آن سالخورده شوند و خردسالان به پیری رسند و مؤمن همچنان رنج کشد تا به لقای پروردگارش نایل آید. دیدم خویشنداری در این امر عاقلانه‌تر است پس صبر کردم در حالی که گویی در دیده‌ام خاشاک و غصه راه گلویم را بسته بود». حضرت در خطبه ۱۸۲ می‌فرماید: «برادران ما که در صفین خونشان ریخته شد از اینکه امروز در دنیا نیستند چه زبانی بردند؟ نیستند تا لقمه گلوگیر بخورند و آب تیره ناگوار بنوشند». در خطبه ۲۱۷ آمده است: «پس چشم خاشاک رفته را فرو پوشیدم و با استخوان مانده در گلو آب دهان فرو دادم و برای فرو بردن خشم بر چیزی صبر کردم که از حنظل تلخ‌تر و دردش برای قلب از بریدن کاردهای بزرگ سخت‌تر بود». می‌توان گفت این صبر مانند نوشیدن آبی گندیده و خوردن غذایی سخت ناگوار و گلوگیر است.

صبر و بردباری در کارها به جهت رفع گرفتاری و مشکلات می‌باشد. از آنجا که انسان ناخواسته در این دنیا درگیر اتفاقات است خواه ناخواه برای پشت سرگزاردن مشکلات باید دامنه صبر و تحمل خود را افزایش دهد تا بتواند در مسیر آرامش و هموار قرار گیرد. لذا کسی خواهان این نیست که ناخواسته در فضای مشکلات قرار گیرد، همان‌طور که حضرت از افتادن در فضای بی‌یاور و همراه ناراحت است و دردمندانه در حال اندیشه صبوری و بردباری، نه اینکه خوشحال باشد از اینکه موقعیتی برای صبوری پیش آمده است همان‌طور که در آزمون‌ها و امتحانات لازم است سربلند و پیروز خارج شویم. لذا می‌بینیم باوجود شرایط اجتماعی- سیاسی که برای حضرت ایجاد شد، حضرت راه‌های انتخابی زیادی ندارد و انتخاب راه‌های موجود خسارت‌بار است چه با حاکمان زمان با نیروی کم و یاران اندک درگیر شود و چه صبر و شکیبایی کند، هر دو تلخ است. مبارزه در آن زمان، گرفتن فرصت‌های احتمالی آینده را از بین می‌برد ولی شکیبایی و تحمل سختی‌ها احتمال فرارسیدن فرصت را در آینده از بین نمی‌برد و بعد از ۲۵ سال بردباری و تحمل گرفتاری‌ها مردم کمی آگاه شدند و برای بیعت با حضرت تجمع کردند. شیطان هیچگاه آرام نخواهد نشست؛ و با ۳ نبرد داخلی فرصت را از حضرت گرفتند. با این وجود بعضی از اصلاحات حضرت عملی گردید. فیض‌الاسلام و محمدعلی انصاری قمی باوجود بیان نظریه سوم، استسلم را به معنای تسلیم شدن بدون وجود یاران دانسته که با فرض پذیرش بخش اول، تسلیم شدن در بینش اهل بیت، معنایی ندارد. علاوه بر آن حضرت پیروزی را برای کسی می‌داند که باوجود یاران شایسته حکومت عادلانه‌ای تشکیل دهد.

۴. نتیجه‌گیری

۱. گفتار پنجم امام علی (علیه‌السلام) با توجه به اختلاف نسخ در بیان نوع گفتار- کلام یا خطبه بودن- کلام بودن این گفتار به واقع نزدیک‌تر است. در بررسی‌ها به معنای صحیح‌تر واژگان حضرت در کلام پنجم پرداخته شد. حضرت آنچه در این کلام بیان کرده در قالب سخنرانی برای عده‌ای محدود بوده، نه برای جمع زیادی از مردم؛ مانند سخنان حضرت در هنگام بیعت در خطبه ۳، ۶۲ و نامه ۶، که بیشتر یک گفتمان سیاسی است.

۲. منظور از امواج فتنه‌ها، فتنه‌های متعددی است که در حیات پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و به خصوص پس از رحلت حضرت (علیه‌السلام) به راه انداختند. فتنه سقیفه از مهمترین و اساسی‌ترین فتنه‌ها در جهت انحراف از جهت اصلی اسلام بود که توسط خواص صورت گرفت. فتنه بنی‌امیه از دیگر فتنه‌ها می‌باشد. ادعای طرفداری از حضرت به عنوان خلیفه و قیام حضرت (علیه‌السلام) با خلیفه وقت که در زبان ناصحان صورت می‌گرفت، فتنه خطرناکی بود که با پاسخ حضرت (علیه‌السلام) خاموش شد. فتنه اصحاب صحیفه ملعونه که از زمان پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) شروع شده بود و در سقیفه بنی‌ساعده منجر به روی کار آوردن خلیفه اول شد.

۳. واژه جناح در کلام پنجم به سه معنا به کار رفته: ۱. عشیره، قوم و قبیله، ۲. اخوان الثقه یا افراد قابل اعتماد، ۳. آمادگی برای انجام کار؛ به طور کلی به معنای داشتن یار و یاور برای انجام کارهاست. واژه تسلیم (استسلم) در اینجا، تسلیم در برابر قضای الهی است که موجب رضای حق تعالی خواهد شد و موجب راحتی روح انسان می‌گردد. ترجمه گفتار حضرت بدین شکل منطقی و صحیح خواهد بود. «کسی که با داشتن یاران حقیقی و قوم و قبیله‌ای که از او پشتیبانی کنند، قیام کرد و ظالمان را نابود کرد و یا آنها را وادار به تسلیم نمود، رستگار شد؛ بنابراین چنین کسی، خودش و مردم را از شر ظالمان راحت کرد.»

۴. در خصوص مرجع ضمیر هذا در عبارت هذا ماء آجن و لقمه گلوگیر، برخی آن را زمامداری بر مردم؛ برخی حکومت پیشنهادی ابوسفیان و برخی احقاق حق بدون وجود یاران وفادار دانسته‌اند که ادله مورد دوم یعنی حکومت پیشنهادی ابوسفیان را مناسب‌تر دانسته‌اند. به طور کلی بسیاری از ترجمه‌ها نتوانسته‌اند منظور و مراد حضرت را بیان کنند. درحالی‌که فهم مراد و مقصود حضرت می‌تواند اوضاع سیاسی-اجتماعی آن روزگار را نیز به روشنی ترسیم نماید.

۵. بیشتر مترجمان به طور خاص به کشف معانی واژگان نهج البلاغه وارد نشده و همه ابعاد گفتار حضرت را با دقت تبیین نکرده‌اند. هرچند در ترجمه امکان تبیین همه دیدگاه‌ها و نظرات وجود ندارد؛ فهم دقیق‌تر کلام حضرت نیاز به بازبینی و تحلیل بیشتر دارد. باتوجه به واژگان و عبارات می‌توان این کلام را این‌گونه ترجمه کرد: «ای مردم، امواج فتنه‌های سقیفه و بنی‌امیه خصوصاً ابوسفیان- را با کشتی‌های نجات درهم شکنید و از راه اختلاف و پراکندگی بهره‌یزید و تاج‌های تکبر -و فخرفرشی- را بر زمین نهید. رستگار شد کسی که با داشتن یاران حقیقی و قوم و قبیله‌ای که از او پشتیبانی کنند، قیام کرد و ظالمان را نابود کرد و یا آنها را وادار به تسلیم نمود و مردم به آرامش رسیدند. این-حکومت پیشنهادی ابوسفیان، بدون یاران حقیقی- چون آبی بدمزه و لقمه‌ای گلوگیر است.»

منابع

- قرآن کریم.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله (بی تا). شرح نهج البلاغه. تحقیق: ابراهیم محمد ابوالفضل. قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). امالی. مترجم: محمد باقر کمره‌ای. چاپ ششم. تهران: کتابچی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب. تحقیق: سید جمال الدین میردامادی. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن الحسین (۱۴۱۵). الأغانی. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱). تحذیب اللغة. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- امینی، عبدالحسین (۱۴۱۶). الغدير فی الكتاب و السنه و الادب. قم: مرکز الغدير للدراسات الاسلامیة.
- انصاریان، حسین (۱۳۸۳). ترجمه قرآن. تهران: اسوه.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱). صحیح بخاری. بیروت: دارالفکر.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۲۹). انساب الاشراف. بیروت: المعهد الالماني للابحاث الشرقيه.
- حسین پور اصل، اعظم، جعفری، سید محمد مهدی جعفری (۱۳۹۹). بررسی تحلیلی - انتقادی انتساب حکمت ۴۶۷ نهج البلاغه با تأکید بر عبارت (ضرب الدین بجرانه). فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، سال هشتم، شماره ۳۲، ۳۹-۲۱. <https://doi.org/10.22084/nahj.2020.21286.2453>
- حسینی، عبدالزهراء (۱۴۰۹). مصادر نهج البلاغه و آسانیده. بیروت: دارالزهراء.
- حلوانی، حسین بن محمد (۱۳۸۳). چشم‌نماش (نزهة الناظر و تنبيه الخاطر). مترجم: عبدالهادی مسعودی. قم: دارالحديث.
- رحمتی، محمد کاظم (۱۳۹۷). درآمدی بر شناخت نسخه‌های نهج البلاغه. تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.
- شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۳۷۲). نهج البلاغه. مصحح: عزیزالله عطاردی قوچانی. تهران: بنیاد نهج البلاغه.
- ----- (۱۴۱۴). نهج البلاغه. مصحح: صبحی صالح. قم: دارالهجرة.
- ----- (۱۳۶۸). ترجمه و شرح نهج البلاغه. مترجم: سیدجعفر شهیدی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات فقیه.
- ----- (۱۳۶۸). نهج البلاغه، مترجم: علینقی فیض الاسلام. تهران: [بی نا]. چاپخانه سپهر.
- ----- (۱۳۷۸). نهج البلاغه. مترجم: عبدالحمید آیتی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ----- (۱۳۸۸). نهج البلاغه. مترجم: محمد مهدی جعفری. تهران: ذکر.
- ----- (بی تا). نهج البلاغه. مترجم: محمد علی انصاری قمی. تهران: محمد علی علمی.
- ----- (۱۴۲۲). المجازات النبویه، تصحیح: مهدی هوشمند. قم: موسسه فرهنگی دارالحديث.

- شوشتری، محمدتقی (۱۳۷۶). *نهج الصباغة*. تهران: امیرکبیر.
- صاحب بن عباد، اسماعیل (۱۴۱۴). *الحیظ فی اللغة*. تحقیق: محمدحسن آل یاسین. بیروت: عالم الکتب.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). *تفسیر المیزان*. مترجم: سید محمدباقر موسوی همدانی. چاپ پنجم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، احمدبن علی (۱۳۸۱). *الاحتجاج*. مترجم: بهزاد جعفری. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*. چاپ سوم. تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- عاملی، جعفر مرتضی (۱۴۳۰). *الصحيح من سيرة الإمام علي (ع)*. بیروت: مرکز الاسلامی للدراسات.
- عبدالمقصود، عبدالفتاح (۱۳۳۷). *امام علی بن ابیطالب (ع) تاریخ تحلیلی نیم قرن اول اسلام*. مترجم: سید محمود طالقانی. چاپ دوم. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- علی محمدی، کریم و علیمحمدی، عبدالمجید (۱۴۰۲). *اعتبارسنجی سندی و تحلیل متنی و بینامتنی نامه ۲۷ نهج البلاغه*. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، سال یازدهم، شماره ۴۲، ۵۲-۶۹
- <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.28397.2979>
- عمری، حسین (۲۰۱۰). *الخطاب فی نهج البلاغة*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- غلامعلی، احمد (۱۳۸۷). *ساختار نهج البلاغه*. مجله حدیث اندیشه، سال سوم، شماره ۶، ۴۱-۵۴.
- قرطبی، یوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر (۱۴۱۵). *الاستیعاب فی معرفة الاصحاب*. بیروت: دارالکتب العلمیه و دارالجلیل.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷). *الکافی*. محقق: علی اکبر غفاری صفت و محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محمدی ری شهری، محمد و دیگران (۱۳۸۹ش). *دانش نامه امیرالمؤمنین علیه السلام بر پایه قرآن حدیث و تاریخ*. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (۱۳۸۶). *دانش نامه علوی*. قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.
- مسلم بن الحجاج، ابوالحسن القشیری النیسابوری (۲۰۱۰). *صحيح المسلم*. محقق: محمدفؤاد عبدالباقی. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مظفر، محمدرضا (۱۳۸۴). *منطق*. مترجم: علی شیروانی. قم: دارالعلم.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵). *پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ----- (۱۳۹۰). *کلیات مفاتیح نوین*. محقق: سیدهاشم رسولی محلاتی. قم: مدرسه الإمام علی بن ابیطالب (ع).
- منهاج دشتی، ابراهیم (۱۳۹۴). *خلافت و امامت در نهج البلاغه*. چاپ دوم، تهران: نگاه معاصر.
- مؤسسه الامام الهادی علیه السلام (۱۳۸۶ه.ش). *موسوعة زیارات المعصومین (ع)*. چاپ پنجم. قم: پیام امام هادی (ع).
- موسوی، سیدصادق (۱۴۲۶). *تمام نهج البلاغه*. گردآورنده: محمد عساف. مصحح: فرید سید. مشهد: مؤسسه الاعلامی للمطبوعات.

- الموسوی المرقم، السيد عبدالرزاق (۱۳۸۵). مقتل الحسين عليه السلام. تهران: مؤسسه البعثة مركز للطباعة و النشر.
- نقوی قائی، محمدتقی (۱۴۴۰). مفتاح السعادة. تهران: مكتبة المصطفوی.
- یعقوبی، احمد بن واضح (بی تا). تاریخ الیعقوبی. بیروت: دارصادر.